

Hoofdrekenen en tiptoetsen

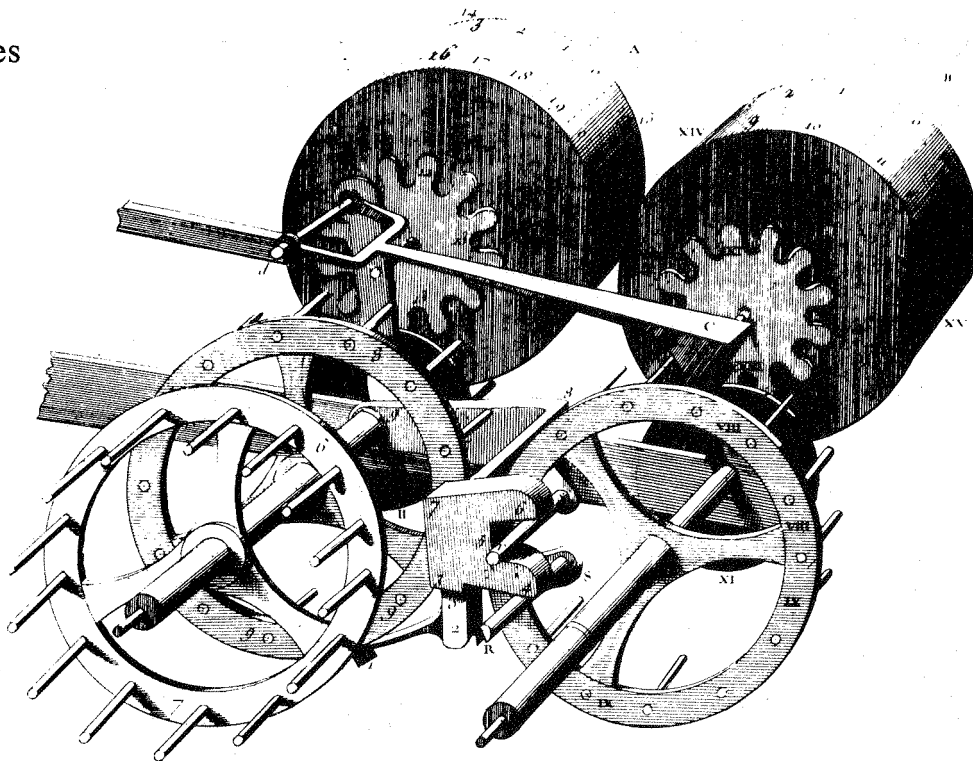
Universiteitsmuseum Utrecht

rekenen
rekenmachines
computers

Archief
Bibliotheek CWI

26-47

WORDT NIET
UITGELEEND

Vlak na de tweede wereldoorlog stond de wereld voor grote veranderingen op velerlei gebied. Een van die veranderingen, waarvan wij de gevolgen tegenwoordig dagelijks meer en meer ervaren, betrof de komst van de elektronische rekenmachine. Ook in Nederland kwamen al spoedig dergelijke rekenmachines gereed, als eerste in 1952 de ARRA, de Automatische Relais-Rekenmachines Amsterdam, bij het Mathematisch Centrum, het onderzoeksinstituut van de Stichting Mathematisch Centrum. Overigens werd daar voor 1952 en voor een deel ook nog daarna het rekenwerk er mechanisch gedaan, met apparaten als de Marchant en de Friden.

De Stichting en haar instituut werden op 11 februari 1946 opgericht op grond van de gedachte tijdens de bezettingsjaren dat een instituut als het Mathematisch Centrum zou kunnen bijdragen aan de versterking van het wiskundig kader, waaraan na de tweede wereldoorlog zowel de universiteiten en hogescholen als de industrie in Nederland grote behoefte zouden hebben. Dit heeft geleid tot taken van het instituut op het gebied van onderzoek, educatie en dienstverlening.

In het instituut, dat inmiddels het Centrum voor Wiskunde en Informatica, CWI, heet, wordt ook veel onderzoek op het gebied van de informatica verricht, mede in het kader van het Informatica-Stimuleringsplan (INSP) van de Nederlandse overheid en van het ESPRIT-programma van de EEG.

Toen de Stichting Mathematisch Centrum in 1986 haar 40-jarig jubileum ging vieren, wilde men ook de schijnwerper richten op die eerste jaren, die nog vielen in de 'prehistorie' van de rekenmachines. Zo kwam het idee van een tentoonstelling over het mechanisch rekenen op. Men was zo gelukkig in Teylers Museum een geïnteresseerde en enthousiaste partner te vinden, waardoor het idee kon worden gerealiseerd.

De tentoonstelling is in hoofdzaak gebaseerd op educatieve panelen van een collectie in opbouw van het Technisch Tentoonstellingscentrum in Delft en op een aantal rekenmachines voor het merendeel afkomstig uit het Scripteon, Museum voor Schrift- en Kantoor-techniek, in Tilburg.

Voor het tijdelijk afstaan van deze voorwerpen zijn de organisatoren de eigenaars zeer dankbaar.

De hierna volgende tekst over het 'rekenen met raderen' is van de hand van Hans van Maanen, wetenschapsjournalist bij het Haarlems Dagblad. Hij besluit met de opmerking dat de huidige computer wellicht al over enkele tientallen jaren in het museum staat. Daarheen is, met de oudere apparaten, al in ieder geval het rekentuig verwezen dat veertig jaar geleden in gebruik was, ten tijde van de oprichting van het Mathematisch Centrum.

Haarlem/Amsterdam
11 februari

Stichting Mathematisch Centrum/
Centrum voor Wiskunde en Informatica

Rekenen met raderen

Een intelligent kind zal, als het een tijdje met een telraam heeft gewerkt, het anders gebruiken dan de bedoeling is. Volgens de instructies stelt elk kraaltje steeds een eenheid voor, onafhankelijk van het staafje waarop het kraaltje zich bevindt. Met zes staafjes van tien kralen kan dan tot zestig worden geteld. Een slim kind zal na verloop van tijd op het bovenste staafje de eenheden bijhouden, op het tweede staafje de tientallen, op het derde de honderdtallen, enzovoort. Zo kan het in een ommezien tot miljoen tellen.

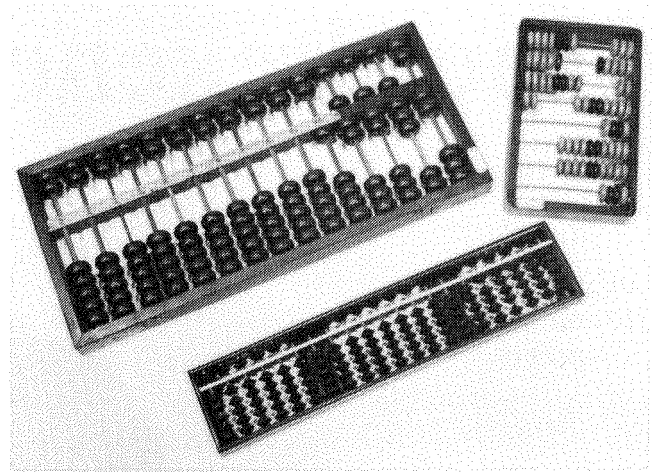
Op het principe dat staafjes steeds meer waard worden (in feite hetzelfde principe dat gehanteerd wordt om grote getallen te schrijven) berusten veel exotische telramen. De Grieks-Romeinse *abacus* verspreidde zich vanuit het gebied van de Middellandse Zee naar Rusland (de *stsjoti*) en naar Japan (de *soroban*). Winkeliers in die landen kunnen met een verbijsterende snelheid op deze apparaten rekenen (afb. 1).

Wat het telraam is voor het kind, is de kilometerteller voor de automobilist. Een kilometerteller kan ook steeds maar met 1 tegelijk omhoog – maar dat gaat wel al automatisch. Als op een van de tandwieljes een 9 verschijnt, treedt een eenvoudig mechaniek in werking zodat het tandwiel links daarvan wordt meegetrokken en met 1 wordt opgehoogd op het moment dat de 9 weer een 0 wordt. Maar als de kilometerstand niet met 1, maar met 100 moet worden verhoogd, moet 100 keer worden doorgedraaid.

Schickard

Een intelligent iemand zal dat probleem willen oplossen en zo van de kilometerteller een telmachine maken. Als de cijfers onafhankelijk van elkaar werken, hogen we eenvoudig de derde rol 1 op om bij de kilometerstand 100 op te tellen. Ook moet een oplossing worden gevonden voor de omgekeerde bewerking, het aftrekken. Dan moet de rol rechts worden teruggedraaid. Dit is het probleem van de *decimaaldoorvoer*, en de eerste die daarvoor een oplossing vond, was de Duitse geleerde Wilhelm Schickard (1592-1635). Schickard was hoogleraar Bijbelse talen – hij kende er twaalf – maar ook astronoom, landmeter, kopergraveur en tekenaar (afb. 2). In een brief aan zijn collega, de vermaarde astronoom Johannes Kepler, schreef hij op 20 september 1623: 'U zou vast moeten schateren, als u hier was en zag hoe de machine de plaatsen links, als ze langs de tien en de honderd komt, geheel zelfstandig verhoogt, respectievelijk verlaagt als ze aftrekt.'

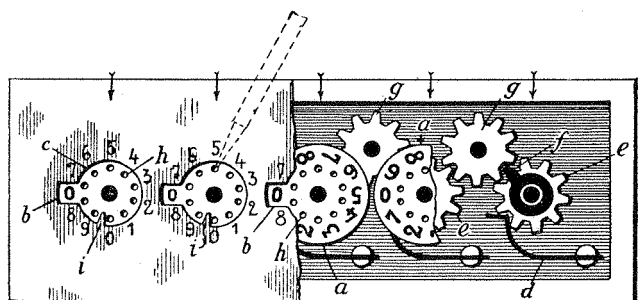
De decimaaldoorvoer was elementair en werkte via een hulptandwiel. Op het negende tandje van elk cijferwiel zat een extra uitsteeksel dat een tussentandwiel een zetje gaf, en dat gaf op zijn beurt de cijfers op het volgende tandwiel een zetje (afb. 3). De machine kon niet alleen optellen en aftrekken, maar ook vermenigvuldigen en delen. Dat gebeurde met een speciaal mechaniek dat op het optel- en aftrekgedeelte was

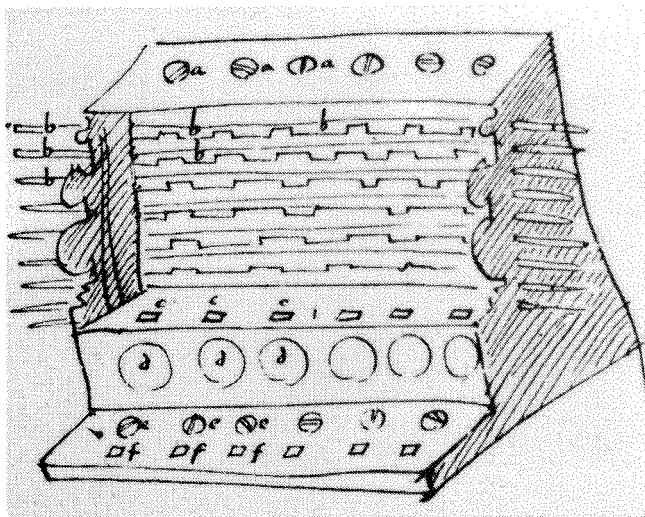
Afb. 1. De abacus, stsjoti en soroban in een hedendaagse uitvoering

Afb. 2. Wilhelm Schickard (1592-1635), ontwerper van de eerste rekenmachine

Afb. 3. Eenvoudig mechanisch optellen en aftrekken. Invoer van de getallen geschiedt door een stift in het betreffende gaatje te steken en de raderen te draaien. De hulptandwielen (g) zorgen voor de decimaaldoorvoer

Afb. 4. Beschrijving en schets van de eerste rekenmachine in een brief van Schickard aan Johannes Kepler, 20 september 1623

	6	5	2	
2	1	1		3
0	8	5	6	1
7	6	5	2	8
	4	4	1	
	8	0	6	
	3	3	6	

Afb. 5. Arabische manier van vermenigvuldigen; hierboven 652 x 318. Elk vakje bevat het produkt van de cijfers erboven en rechts ernaast. De tientallen worden steeds boven de diagonaal geschreven, de eenheden eronder. De cijfers worden langs de diagonalen opgeteld; in dit geval met 207 336 als uitkomst

gebouwd – dus niet, zoals later gebruikelijk, door herhaald optellen of aftrekken (afb. 4). Die opbouw bestond uit zes rollen met de tafels van vermenigvuldiging. Met draaien, schuiven en goed de tel bijhouden konden er produkten en quotiënten worden bepaald. De rekenmethode was gebaseerd op een oude, Arabische manier van vermenigvuldigen (afb. 5). Schickards geniale machine raakte, mede door de woelingen van de dertigjarige oorlog, geheel in de vergetelheid. Pas dankzij de volledige uitgave van Keplers brieven kwam zijn idee in 1957 weer boven water.

Pascal

Tot 1957 was het de beroemde Franse filosoof en wiskundige Blaise Pascal (1623-1662) die met de eer streek de eerste telmachine te hebben ontworpen (afb. 6). Hij ontwierp in 1642 eveneens een telmachine – hij was toen twintig jaar en bedacht hem voor zijn vader, die belastingambtenaar was. Het apparaat kon echter alleen optellen en aftrekken. De cijfers werden met een pennetje op wieltjes ingesteld en het resultaat was op een venster af te lezen. Een schuif zorgde ervoor dat de uitkomsten bij optellen en aftrekken op de juiste wijze werden vertoond (afb. 7).

De decimaaldoorvoer was in feite veel ingewikkelder en storingsgevoeliger dan die van Schickard, en sommige onderzoekers betwijfelen of het apparaat eigenlijk wel betrouwbaar genoeg was om ermee te rekenen (afb. 8). Maar Pascal kon zijn spullen uitstekend aan de man brengen. Koningen en hoge ambtenaren kregen het apparaat als geschenk, aan gewone mensen kon Pascal honderd pond per stuk vragen omdat hij van die koningen en hoge ambtenaren het octrooirecht had gekregen.

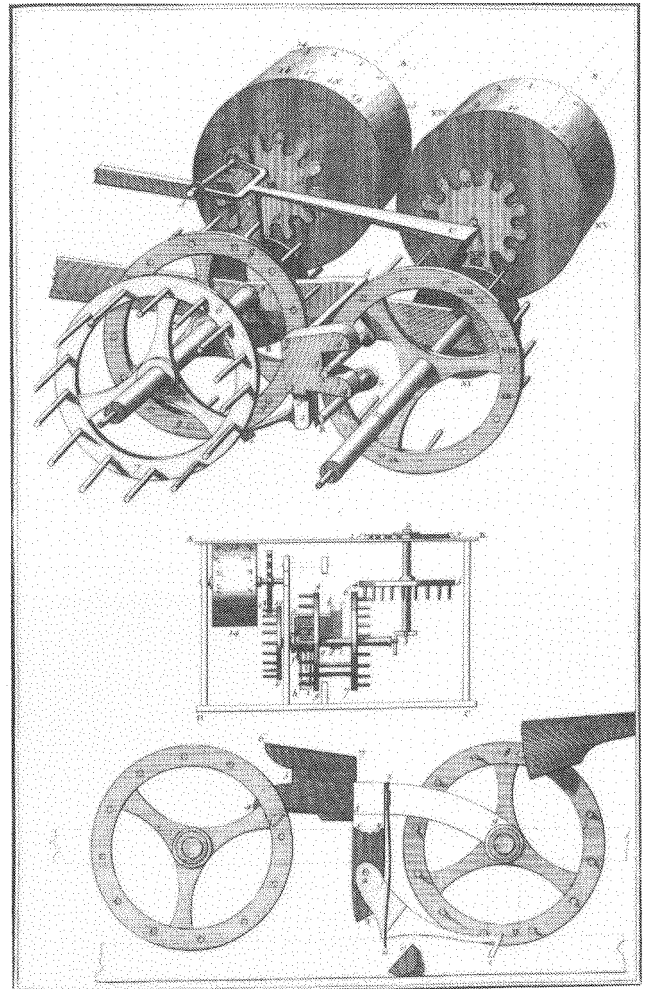
Leibniz

Een beslissende stap in de mechanisering van het rekenen zette de filosoof en wiskundige Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) (afb. 9). Hij kende noch het werk van Schickard, noch dat van Pascal, en construeerde rond 1671 de eerste echte rekenmachine. Als de computer niet was uitgevonden, zouden we nog steeds op zijn machines rekenen – en bovendien was hij de eerste die bedacht dat mechanisch rekenen beter in het tweetallig stelsel kan gebeuren.

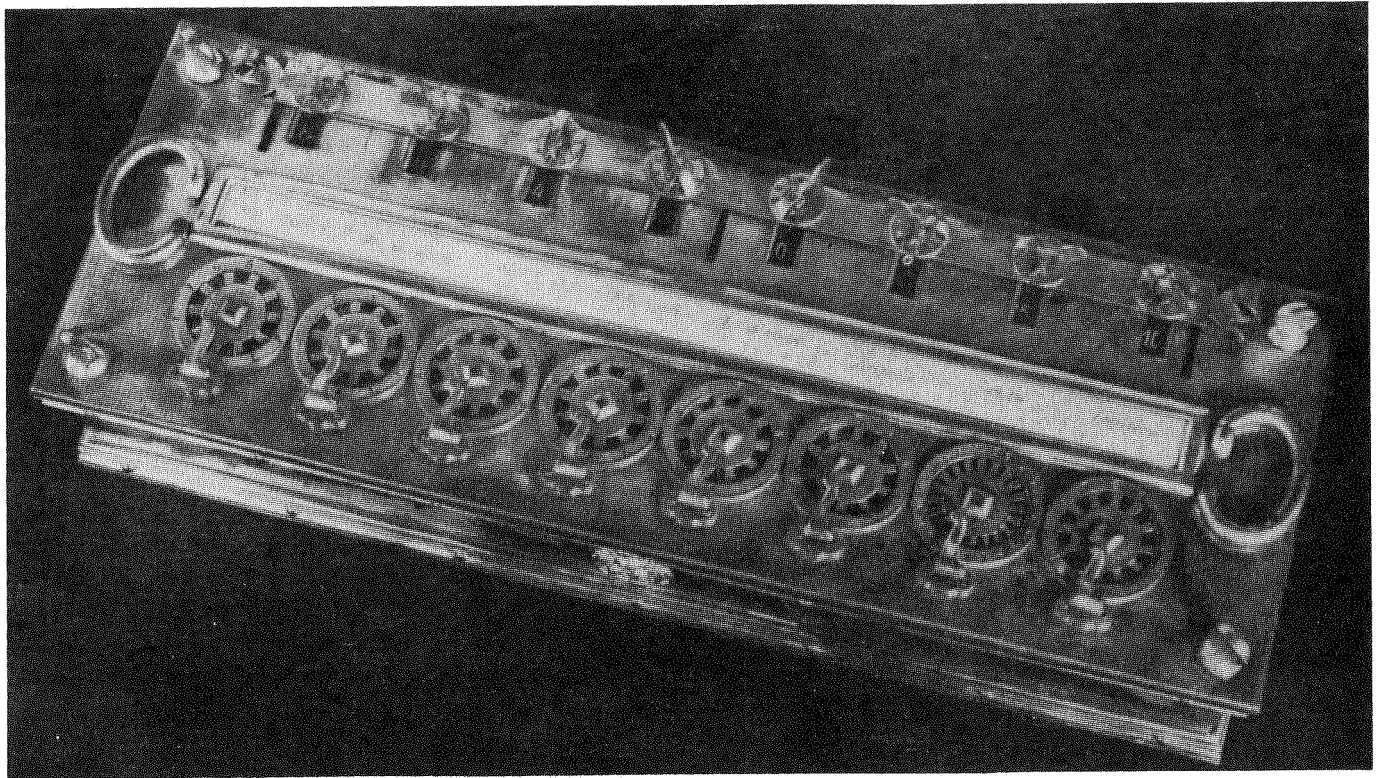
Leibniz' belangrijkste bijdrage was de uitvinding van de *staffelcilinder* (afb. 10). Stel, we nemen een cilinder met een enkel uitsteeksel, en zetten daar een gewoon tandwiel tegenaan. Als we de cilinder een keer laten ronddraaien, krijgt het tandwiel ook een enkele tik en kan het een tellertje een enkel zetje geven. Nemen we een cilinder met twee tanden, dan krijgt het tandwiel twee tikken en wordt het tellertje met twee opgehoogd – enzovoort. Leibniz nu maakte een cilinder met een oplopend (gestaffeld) aantal tandjes van 1 tot 9 en zorgde er, met een ander mechaniek, voor dat deze voor het tandwiel op en neer kon schuiven. Als de gebruiker bij voorbeeld een 6 instelt, schuift de cilinder zes

Afb. 6. Blaise Pascal (1623-1662)

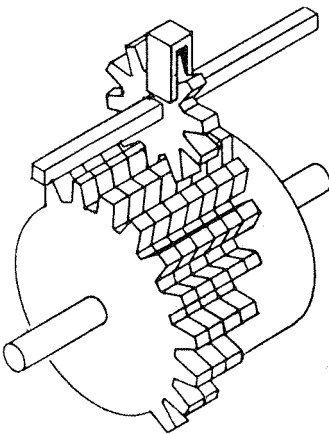
Afb. 8. Mechanisch deel van de telmachine van Pascal.
Gravure uit Encyclopédie van Diderot en D' Alembert,
Planches Tome V, Paris, 1767

Afb. 7. Telmachine van Pascal, ontwikkeld voor het Franse muntstelsel in die tijd. De twee raderen aan de rechterzijde hebben een verdeling in respectievelijk 20 sous en 12 derniers

Afb. 9. Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716), ontwerper van de eerste echte rekenmachine met de vier basisfuncties

Afb. 10. Schematische voorstelling van een staffelcilinder

plaatsen omhoog zodat het tandwiel 6 tandjes tegenover zich heeft. Een draai aan de slinger doet de cilinders een keer rondgaan, en er wordt eenvoudig opgeteld. Om af te trekken hoeven de cilinders alleen maar de andere kant op te draaien.

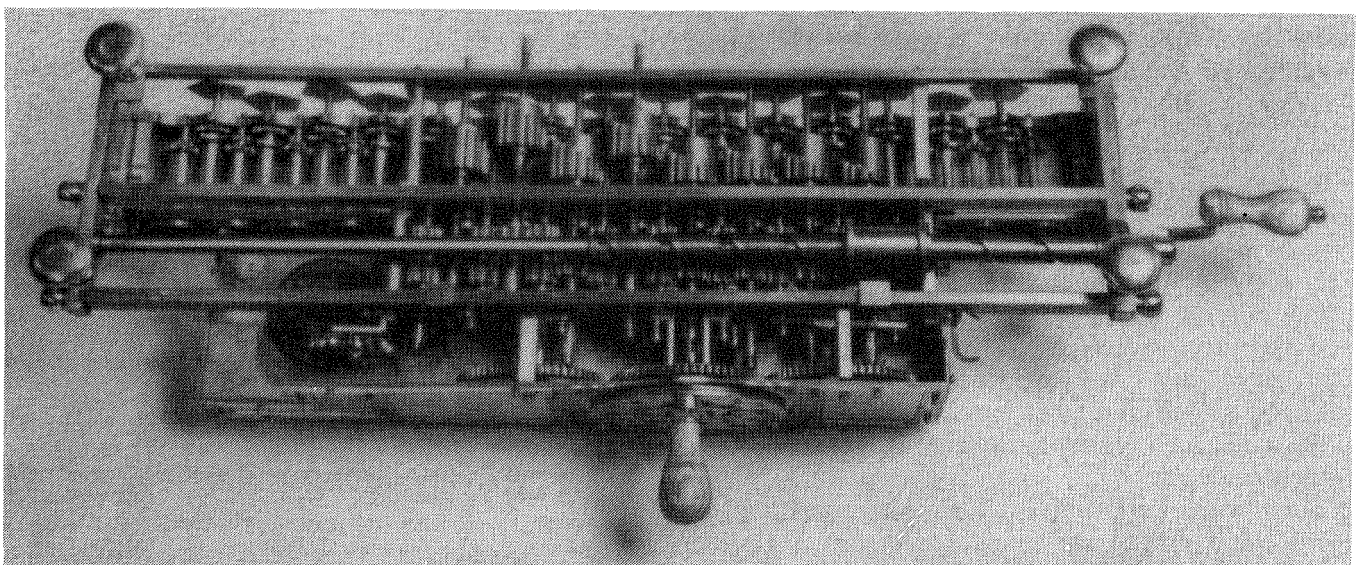
Met een zo vereenvoudigde optelling komt ook het vermenigvuldigen binnen handbereik. Immers, vermenigvuldigen is niet anders dan herhaald optellen. Een apart telwerk houdt daartoe bij hoe vaak de slinger heeft gedraaid, dus hoe vaak er is opgeteld. Als een getal van drie cijfers moet worden vermenigvuldigd, moet de grote wagen waarop het resultaat wordt bijgehouden, drie keer worden opgeschoven: voor de eenheden, de tientallen en de honderdtallen.

Voordat Leibniz echter zo ver was, had hij al een fortuin eraan uitgegeven: 24 000 daalders. Net als Schickard en Pascal werd Leibniz gehinderd door het feit dat het ontwerp zijn tijd vooruit was: de instrumenten om voldoende nauwkeurig te fabriceren bestonden nog niet (afb. 12). Serieproductie was dus onmogelijk, en in feite ook onnodig: de industriële revolutie moest nog komen. De decimaaltoevoer van Leibniz was nog steeds niet voor honderd procent betrouwbaar, ondanks een aantal ingenieuze voorzieningen. Bovendien eisten langere doorvoeringen, zoals van 9999 naar 10 000, onevenredig veel kracht.

Pas in 1820 werden deze problemen definitief opgelost door de Elzasser Charles Thomas. Zijn Arithmomètre was tot in onze eeuw in de handel, maar niet goedkoop.

Braun

De staffelcilinder van Leibniz kan worden beschouwd als een groot tandwiel met een variabel aantal tanden. Op hetzelfde principe is het *nokkenrad* gebaseerd (afb. 13). De oorsprong van dit ingenieuze tandwiel ligt in het duister, maar de eerste vermelding ervan vinden we in 1709 bij de Italiaan Poleni. Bij het nokkenrad worden de tanden van binnenuit naar buiten gedrukt:

Afb. 11. Interieur van Leibniz' rekenmachine. Boven in het midden zijn de staffelcilinders duidelijk zichtbaar

als er een 9 op de machine wordt ingedrukt, komen er negen tanden op het wiel naar buiten, als er een 8 wordt ingedrukt acht, enzovoort. Een hulptandwiel verzorgt dan weer het telwerk. Het voordeel van het nokkenrad boven de staffelcilinder is zijn compactheid.

De Duitse 'hof-opticus en mechano-mathematicus', Antonius Braun, bouwde rond 1750 een ronde rekenmachine met nokkenraderen. Een grote zwengel in het midden moest rondgedraaid worden om alle assen en tandwielen in beweging te zetten (afb. 14). Het hele apparaat heeft meer weg van een planetarium dan van een rekenmachine – en inderdaad werden de rekenmachines in die tijd, voor de Franse revolutie, nog gebouwd en gekocht op grond van natuurfilosofische en misschien theologische motieven, maar niet met winstoogmerk. Een belangrijke taak van rekenmachines was het demonstreren van het 'werelduurwerk'. Sterrenkundigen waren bezig aan te tonen dat de planeten in zuiver wiskundig te begrijpen banen om de zon draaiden, en de rekenmachine en het planetarium gaven het model.

Burroughs, Odhner

De industriële fase van de rekenmachine begon pas in de negentiende eeuw met de reeds genoemde Charles Thomas. Werkelijk groot pakte de Amerikaan William Burroughs het aan. Hij ontwierp in 1884 een machine met druktoetsen die bovendien het resultaat op papier kon zetten. In 1888 verkreeg hij het octrooi, en van zijn machine werden er rond 1970 nog drie miljoen per jaar verkocht (afb. 15).

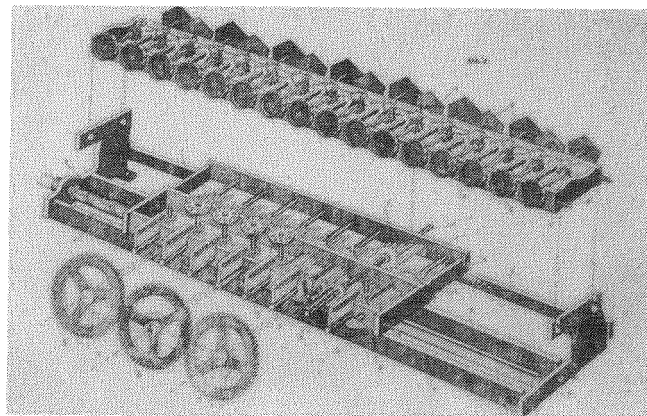
De Zweeds-Russische ingenieur, Willgodt Odhner, kreeg een Duits patent op een nokkenradmachine in 1874. Het is haast onvoorstelbaar dat met deze machine tot voor enkele jaren op alle kantoren ter wereld werd gerekend. Slechts de elektriciteit maakte de bediening wat lichter, het principe was nog steeds zeventiende-eeuws. Nog tot na de eerste wereldoorlog werd een machine die twee getallen van meer dan een cijfer met elkaar kon vermenigvuldigen zonder dat de mens iets hoefde te schuiven of te draaien, 'zeer opmerkelijk' genoemd.

Comptometer

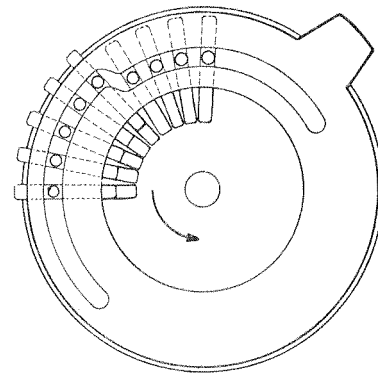
Hoe rekende men vroeger op zo'n machine? Als voorbeeld zullen we de *Comptometer* en de *Brunsviga* nemen, rond de eeuwwisseling de twee populairste machines. Eerst de *Comptometer* (afb. 16).

De machine heeft acht kolommen. Aangezien rekenmachines vooral voor financiële berekeningen werden gebruikt, zijn die door verschillende kleuren toetsen onderverdeeld in twee maal drie kolommen voor de guldens en een maal twee kolommen voor de centen. Op de toetsen staan grote en kleine cijfers: de grote zijn voor het optellen en vermenigvuldigen, de kleine voor aftrekken en delen.

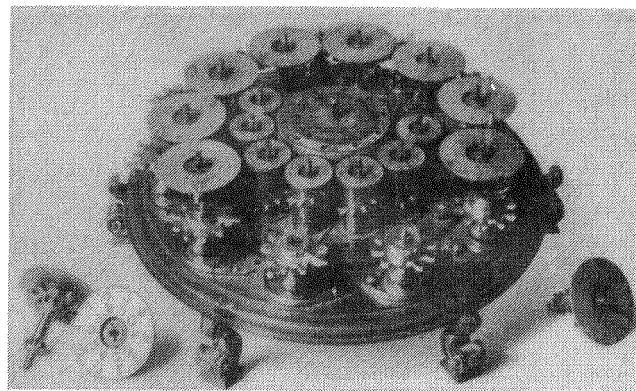
De *Comptometer* werkt zonder slinger – het zichtbare slingertje dient om alle registers schoon te maken. De decimaaldoorvoer gaat in twee stappen, hetgeen een hoger werktempo mogelijk maakt.

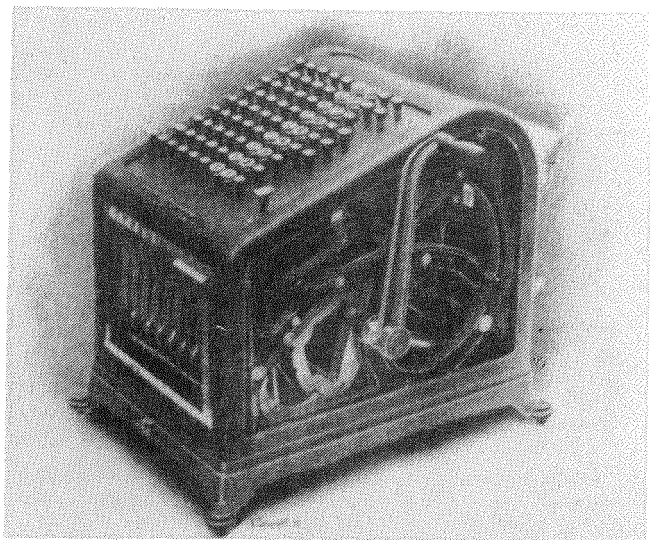
Afb. 12. Tekening van het interieur van Leibniz' rekenmachine. In het midden de verschuifbare wagen. Boven de schijven voor het aflezen. De vijfhoekige platen dienen om de decimaaldoorvoer bij gebrekkige werking te corrigeren

Afb. 13. Schematische voorstelling van het nokkenrad. De tanden worden bij het instellen naar buiten gedrukt. Hier is het getal 5 zichtbaar

Afb. 14. De rekenmachine van Braun uit 1750 met toepassing van het nokkenrad. Gesigneerd: *Braun invenit, Vayringe fecit*

Afb. 15. De toetsenmachine van Burroughs uit het eind van de vorige eeuw, maar populair tot in de jaren zestig

Een vergissing is menselijk

Trekt een machinist een verkeerd handel over, dan kan de uitwerking van deze vergissing een catastrofe veroorzaken. Het zou dom zijn het ontstaan van het onheil aan de constructie van de machine te wijten, de fout ligt bij den mensch. Waar alle menschen fouten maken, ook die geëmployeerd zijn bij mechanische administraties, mag men zich zonder meer niet verlaten op de eindcijfers van een berekening, verkregen met behulp van een rekenmachine met de meest perfecte constructie :: ::

ER IS MAAR EEN MIDDEL

om U te behoeden voor stoppen, ontstaan door verkeerde berekeningen. Laat al het werk tweemaal doen en vergelijk de eindcijfers, eerst dan is U volkomen safe. Collationeeren aliën beschermt U niet voldoende; nog onlangs bleek dat gemaakte fouten over het hoofd worden gezien. Een bekende Amsterdamse Finansiële instelling kon een groot bedrag als verlies afboeken. Maar elke berekening tweemaal maken kost tijd, doch niet wanneer U de beschikking heeft over een

Comptometer

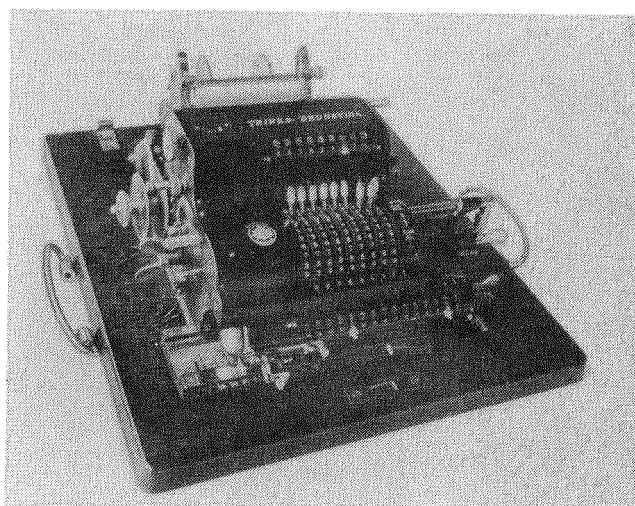
de eenige machine, welke zich praktisch voor dit werk leent en het werk beslist zonder tijdsverlies voor U doet.

VRAAGT DEMONSTRATIE OP UW KANTOOR. :: HET VERPLICHT U TOT NIETS.

FELT & TARRANT MFG. Co., - AMSTERDAM, KONINGSPLEIN 1. - TEL. 48785.

Machines niet gefabriceerd door FELT & TARRANT Mfg. Co. zijn geen COMPTOMETERS en hebben geen gecontroleerde toetsen en beïsgnaal.

Afb. 16. De Comptometer: reclame uit 'Het Leven', februari 1926

Afb. 17. De Trinks-Brunsviga; met de hendeltjes worden de nokkenraderen ingesteld

Om een getal op te tellen, laten we zeggen +123, hoeven slechts de toetsen 1, 2 en 3 op de juiste plaats te worden ingedrukt, tegelijk of na elkaar.

Om af te trekken, -123, moeten de kleine cijfers worden gebruikt, de complementen van de grote. De constructie brengt met zich mee dat niet 123, maar 122 moet worden ingetoetst en dat een speciale aftrekhefboom moet worden neergedrukt.

Om te vermenigvuldigen, bij voorbeeld 123 x 45, drukken we allereerst de toetsen 4 en 5 in de twee linkerkolommen drie keer in. Dan verplaatsen we de vingers een rij naar links, en drukken twee keer (voor de tientallen). Ten slotte gaan we naar de kolom van de honderdtallen en drukken nog een laatste keer.

Het delen is helemaal lastig. Eerst wordt het deeltal, laten we zeggen 5535, neergezet. Dat moet worden gedeeld door 45. Dan zetten we eerst de vingers op de kleine cijfers 4 en 5 van de derde en vierde rij (de honderd- en duizendtallen), en trekken op die manier 4500 af tot het niet meer gaat - dat is een maal. Blijft over 10, en in de kolom links daarvan verschijnt het begin van het quotiënt, 1. Nu gaan we met de vingers naar rechts, en trekken van 1035 zo lang mogelijk 450 af. Dat gaat twee maal, we houden 135 over. Ten slotte naar de eenheden, en het quotiënt wordt 123, rest 0. Geroutineerde rekenaars rekenden vaak alvast uit het hoofd vooruit en ze kenden allerlei ezelsbruggetjes om op het rekenen te besparen.

Rekenmachines met zwengel, zoals die van Burroughs, zijn weliswaar lichter te bedienen doordat het rekenwerk tijdens het draaien en niet bij het indrukken wordt gedaan, maar ze zijn niet eenvoudiger. Hun voordeel zat vooral in het feit, dat een foute aanslag niet meteen tot een ramp leidde: men kon herstellen zolang men nog niet gezwengeld had. Toen ten slotte een motortje de taak van de hefboom kon overnemen, brak de Burroughs goed door. Latere verbeteringen betroffen verder vooral het regeldrukmechanisme.

Brunsviga

Een populaire machine die met nokkenraderen werkte, was de Brunsviga (afb. 17). Het nokkenradmechaniek biedt talloze voordelen boven dat van de Comptometer. Om af te trekken hoeft men slechts de slinger de andere kant op te draaien, om te vermenigvuldigen hoeven niet de vingers zijdelings te worden geschoven, alleen de wagen waarop het resultaat wordt afgelezen. Met behulp van nog een paar andere inrichtingen worden vermenigvuldigen en delen nog eenvoudiger. Grootste nadeel blijft de werksnelheid: het schuiven met hefboompjes kost meer tijd dan het indrukken van een toets. Vroeger, in het precomputertijdperk, moest men zelfs voor het rekenwerk al zorgvuldig afwegen welke machine het meest geschikt was.

Nokkenradmachines zijn nog steeds wel in gebruik als kassa bij winkeliers, voorzover ze zich niet hebben laten verleiden tot de aanschaf van een uiterst geavanceerde toonbankcomputer. Het bedrag wordt met glijders ingesteld op de bolle buik van de kassa, en met

een forse draai aan de zwengel wordt het opgeteld bij dat van de vorige aankoop. Vermenigvuldigen kan men met een dergelijke kassa niet.

Daarvoor is een speciale wagen nodig zoals Leibniz die reeds had bedacht. Het eerste getal wordt ingesteld op de gewone manier: de schuifjes drukken het gewenste aantal tanden op elk wiel naar buiten (afb. 18). Met een eerste slag aan de slinger wordt dit getal overgebracht op de wagen. Als de slinger nu nog een keer wordt gedraaid, wordt dit getal nog een keer op de wagen overgebracht en hebben we het met twee vermenigvuldigd. En als we de wagen eerst twee plaatsen naar rechts hadden bewogen, dan hadden we het met tweehonderd vermenigvuldigd op dezelfde manier als we bij de Comptometer onze handen verschoven.

Geheel links op de wagen zitten nog wat extra vensters en tandwieltjes, waarmee wordt bijgehouden hoeveel omwentelingen de slinger in elke wagenstand heeft gemaakt. Dat bespaart het tellen. Bij het delen draaien alle raderen eenvoudig de andere kant op doordat ook de slinger de andere kant op wordt gedraaid. Mocht de rekenaar per ongeluk een keer te veel aftrekken bij het delen, dan klinkt er een belletje en herstelt een draai de andere kant op de fout.

Jacquard, Babbage, Lovelace

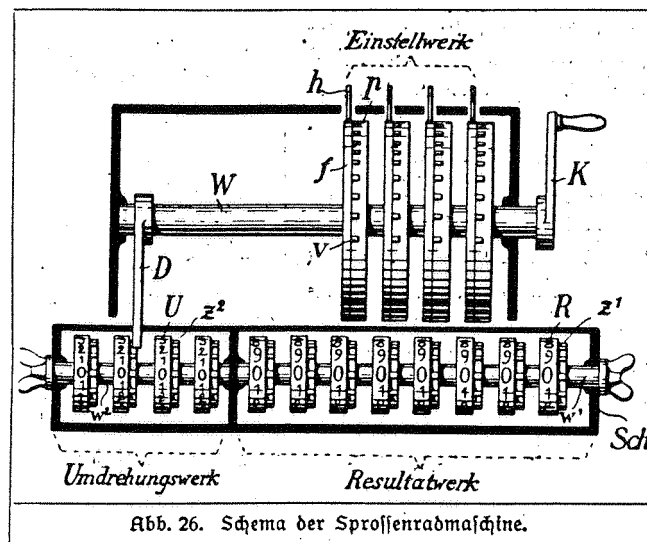
De aanloop tot de computer werd al begonnen aan het eind van de achttiende eeuw – men zou kunnen zeggen dat niet alleen de industriële revolutie, maar ook de computerrevolutie haar wortels in de 'manufactuur' heeft.

Bij het weven van stoffen moeten bepaalde handelingen steeds in dezelfde volgorde worden uitgevoerd. In Frankrijk kwamen eerst Bouchon, toen Falcon, en ten slotte Jacquard op het idee instructies voor de weefstoel van te voren vast te leggen. Dat 'weefprogramma' werd vastgelegd op houten kaarten met gaten, zoals op het ogenblik nog draaiorgelboeken. Deze kaarten sturen dan de bewegingen van het weefgetouw. Joseph-Marie Jacquard bouwde in 1795 een weefstoel die algemeen wordt beschouwd als het begin van de programmering, maar Bouchon (1725) en Falcon (1729) gingen hem voor.

Charles Babbage (1791-1871) gaf de weg aan waarlangs de ontwikkeling zich verder zou voortzetten (afb. 19). Zijn probleem was de analyse, een tak van de wiskunde waarbij meer rekenwerk komt kijken dan vermenigvuldigen en delen. Hij ontwierp daartoe, op papier, de *analytische machine*. Niet de details, maar wel de algemene opzet van zijn machine vinden we nu nog terug in de moderne computer (afb. 20).

Babbage ontleedde elk probleem in zijn onderdelen. Zijn analytische machine zou moeten bestaan uit een geheugen, een rekenwerk, een stuureenheid en een uitvoereenheid. De uiteenzetting van zijn plannen laat zich bijna lezen als een inleiding tot de moderne computerarchitectuur.

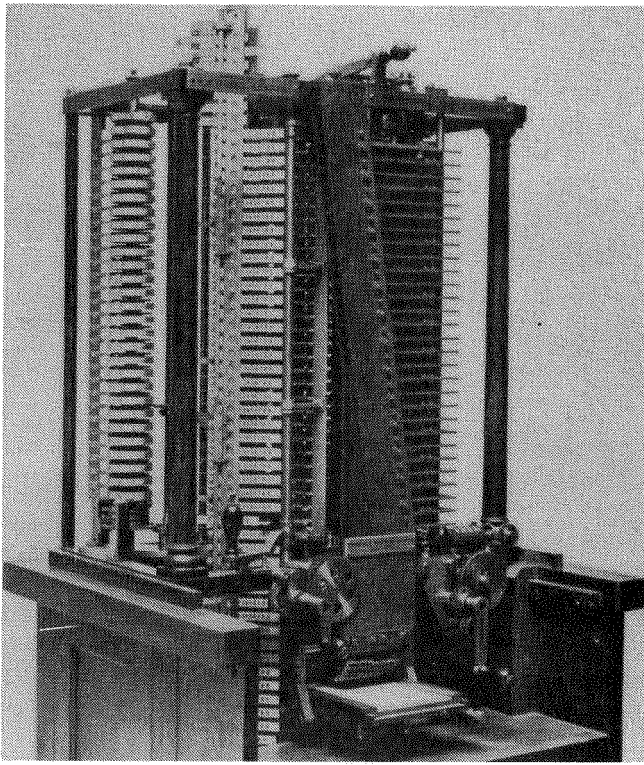
Ponskaarten zorgden voor de besturing, een afdrukeenheid zou de resultaten meteen als cliché voor de boekdrukker geschikt maken. De ideeën die Babbage

Afb. 18. Schematische voorstelling van de Brunsviga

Afb. 19. Charles Babbage (1791-1871)

Afb. 20. De analytische machine van Charles Babbage

Afb. 21. Ada Augusta, gravin van Lovelace (1815-1852)

had ontwikkeld over de datainvoer zouden het snelst worden verbreid, voor de rest was de wereld nog niet rijp.

Een van de weinige mensen die Babbage toentertijd begreep, was de wiskundige Ada Lovelace (1815-1852) (afb. 21). Van haar is de uitspraak dat de analytische machine 'alleen kan doen wat wij hem kunnen opdragen' – een tekst die nog steeds actueel is. Zij vertaalde een Italiaanse verhandeling over Babbages werk in het Engels, en voegde er, op aandringen van Babbage, haar eigen ideeën aan toe – die namen ten slotte ruim drie keer zoveel ruimte in beslag als de oorspronkelijke tekst. Zij ging nauw met Babbage samenwerken, probeerde geld voor zijn projecten bij de paardenraces te winnen, en stierf even berooid en miskend als Babbage. Lovelace was de eerste die echte computerprogramma's schreef, en ettelijke 'bugs' (fouten) uit die van Babbage haalde. Of ze werkelijk zo geniaal was, is de laatste tijd overigens betwist.

Naar de computer

De geschiedenis van de computer begint niet waar het mechanische rekenen met raderen ophoudt. De volgende grote stap werd gezet door de Duitse ingenieur Konrad Zuse (afb. 22), kort voor de tweede wereldoorlog: hij bouwde een machine die kon rekenen in het tweetalig stelsel en die alleen gebruik maakte van logische schakelingen. Toch was zijn Z 1 (1936) geheel volgens mechanische principes, dus zonder elektronica, opgebouwd (afb. 23). Ook hij zorgde ervoor dat zijn machine programmeerbaar was; het werk van Babbage kende hij toen nog niet, evenmin als het baanbrekende werk van Shannon, die aantoonde dat de logica van EN, NIET en OF mag worden gebruikt om rekenkunde mee te bedrijven (1938). Het blijkt namelijk, dat men met een ingenieuze combinatie van deze 'logische bewerkingen', een optelling kan nabootsen. De Z 2, die al gebruik maakte van elektromagnetische schakelingen, kwam vlak voor de oorlog gereed; de Z 3 werd tijdens een bombardement vernietigd.

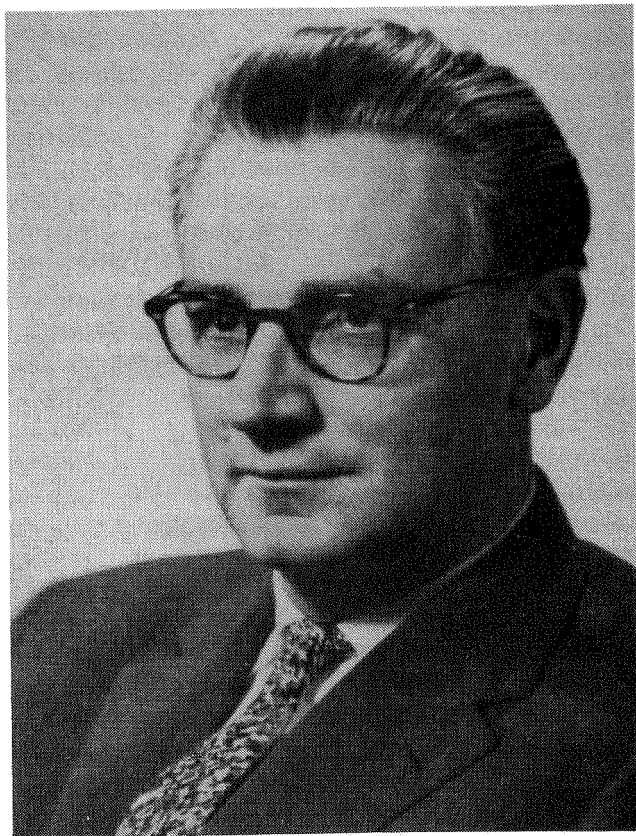
Zuse was een van de eersten die ook het belang van programmeertalen inzag. Hij ontwikkelde *Planalculus*, een taal die later zou worden opgevolgd door Fortran, Algol, Basic en Pascal.

Sinds 1945 is tot in de jaren tachtig vrijwel al het grote onderzoekwerk op computergebied aan gene zijde van de oceaan gedaan – al is niet lang geleden komen vast te staan dat de Britse geheime dienst in 1943 een werkende binaire computer, Colossus, in Bletchley Park in Buckinghamshire had staan.

De elektronenbuis kon voor de essentiële versterking van signalen zorgen, en de eerste elektronische rekenmachine werd in 1946 gebouwd door J. Eckert en J. Mauchly: de ENIAC, de Elektronische Numerieke Integrator en Computer (afb. 24). De naam wijst er al op dat de machine vooral bedoeld was om integralen uit te rekenen – zoals Babbage op zijn analytische machine kwam door het probleem van de logaritmen. De ENIAC werkte met het tientalig stelsel.

Daarna ging het allemaal steeds sneller. De elektronenbuis werd vervangen door de compactere transistor, de transistor door de chip, en de chip wordt superchip. Wie nu een computerblad van tien jaar geleden doorbladert, heeft al het gevoel de catalogus van een antiekveiling te bekijken.

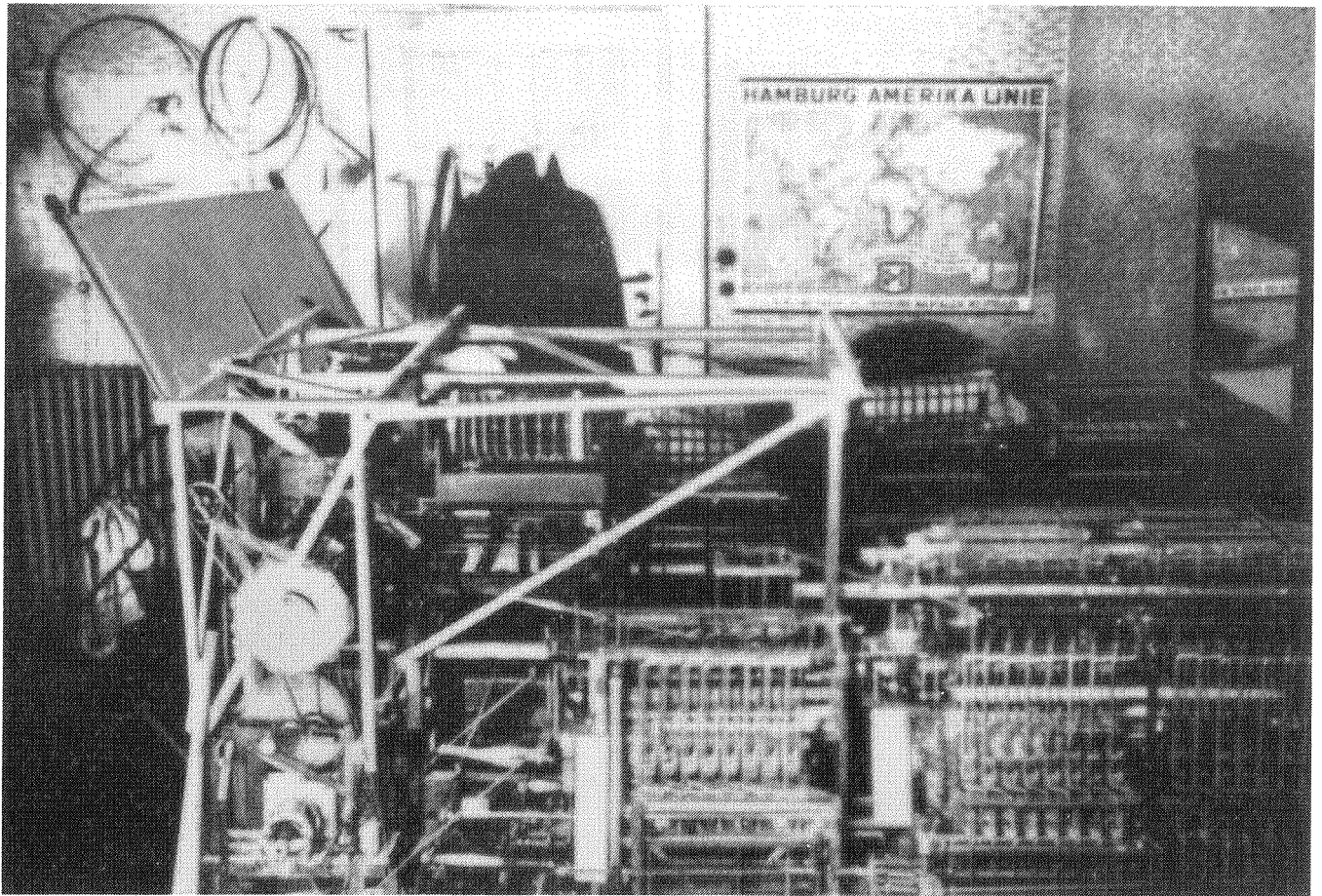
Dat geldt nog meer voor de mechanische tel- en rekenmachines: die zijn door de computer in weinig meer dan tien jaar museumstukken geworden. Als de ontwikkelingen zo snel blijven gaan, maken we nog mee dat onze computers als curiosa op een tentoonstelling zullen zijn te zien.

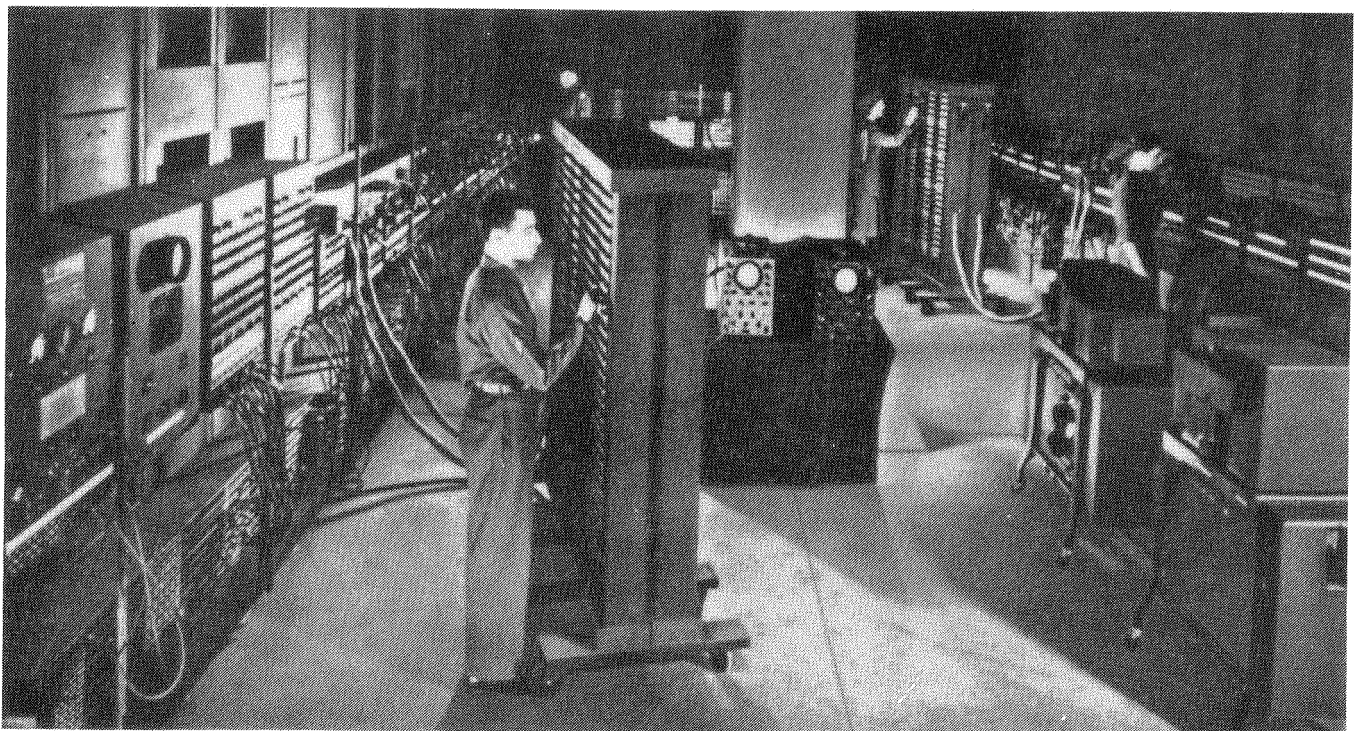
Afb. 22. Konrad Zuse, ontwerper van de eerste programmeerbare rekenmachine

Colofon

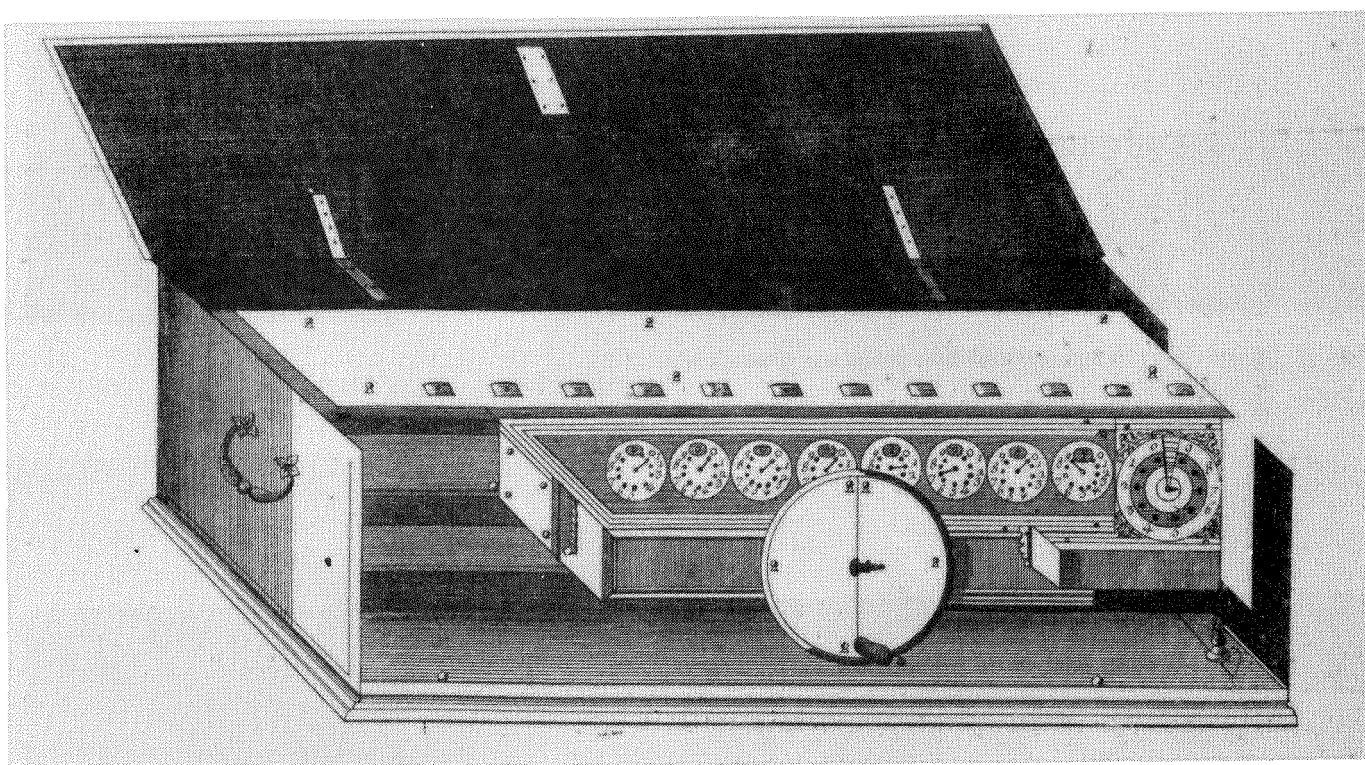
Tekst: Hans van Maanen
Foto's: W. de Beauclair, *Rechnen mit Maschinen*, Braunschweig, 1968
B. Korte, *Zur Geschichte des maschinellen Rechnens*, Bonn, 1981
Zetwerk: Studio Greenfield, Heemstede
Druk: Administratief Centrum WZK, Haarlem
Uitgave: Teylers Museum, Haarlem en Stichting Mathematisch Centrum, CWI, Amsterdam

Afb. 23. De door Zuse in zijn ouderlijk huis gebouwde rekenmachine: Z 1

Afb. 24. De Elektronische Numerieke Integrator en Computer: ENIAC

Leibniz' rekenmachine.

Universiteitsmuseum

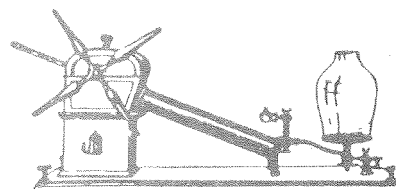
Biltstraat 166

telefoon 030 - 731305

Geopend ma t/m vrij 10.00 - 17.00 uur

zo 13.00 - 17.00 uur

zaterdagen en feestdagen gesloten

Deze brochure werd eerder uitgegeven onder de titel "Rekenen - met Raderen" bij gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in Teylers Museum, Haarlem febr. - mei 1987.